

SZENTIMREI JENŐ:

PETELEI

Tizennyolcadik esztendője, hogy elmúlt közülünk. Marosvásárhelyi szülőházának falára csak most került emléktábla s most is, mint életében, az íróársak érezték meg, hogy Petelei Istvánnal szemben vannak még alig leróható tartozásai az erdélyi magyarságnak. Közönsége életében sem volt valami nagy a magános, beteg embernek. Rajongói nem voltak, csak tisztelői, azok is jobbára a céhbeli sorából. Mert „szomorú történeteket írt és az emberek nem szeretik a szomorúságot” — írják róla. Mindez azonban mitsem von le az író-Petelei értékéből s az ember-Petelei heroikus erdélyiségéből, aki agya bénultáig ennek a kis világnak és ezért a kis világért dolgozott, amit Erdélynek hívnak közönségesen.

Petelei csak nőhet. Abban a mértékben fog szemünk láttára megnyúlni feledésfátylakba burkolt alakja, ahogyan távolodik tőlünk, s amennyiben vesszük a fáradságot, hogy mentől közelebb törekedjünk hozzá. Amilyen gyorsan és határozott gesztussal megoldjuk lábainkon a smokkság divatsaruit, hogy a befogadásra kész lélek áhítatával lépünk elébe, csak a szépség illatára, csak a jószág ízére, csak az igazság tiszta ózonára szomjasan. *Befelé* kell megkeresnünk a Peteleihez vezető utat önönmagunkban. Falusi katolikus templomba kell belépünk, ahol a hívek csípején nem suhog selyem s nem áraszt maga körül raffinált illatokat. A nehéz tömjénszag ebben a templomban bisziók és menta szúzi parfümjével keveredik. Aki hívó, annak itt le kell roskadnia s nem a beleneveltség, nem a megszokás, de a felkavart lélek szederjes ajkai nyögik itt a bűnbánat igéit:

— Mea culpa! Mea maxima culpa!

A mi bűnünk az is, ha Peteleit nem ismerjük eléggé, nem az övé. Ő megmutatta magát nekünk, lelke rejtet reddőt is kitárta. Az elbeszélőre kötelező tárgyilagosság rideg páncélingén átforrósodtak az ember érzései. A szánalom, a megrendülés, az alázat, a bűntudat és bűnbocsánat, a simogató gyengédség Golf-áramai fűtik alá betűinek sötét tengerét. Ezért szomorú a legtöbb Petelei-írás, de nem tünetően, nem a ripacs gyászbeszédnek könnyfacsaró szomorúságával szomorú. Az *igazság* szomorúsága ez, melynek fáj, hogy tükrében meg kell mutatnia ezt a hazug és beteg világot anélkül, hogy megmenteni tudná.

A mi bűnünk, ha Peteleit nem ismerjük, nem az övé. Félnünk a szomorúságtól és félnünk az igazságtól. Inkább a „kedélyes” Mikszáthot szeretjük, aki nevetve és vállveregetve mondja szemünkbe a maga igazságait, hogy mindjárt hozzáte-

gye: „Nono, azért te jó fiú vagy, csak az a himpellér Kozsibrovszky, meg a léha Noszty-gyerek, azok ilyenek.”

*

Vajon csak irodalomtörténeti érdem, hogy Petelei a magyar írók közül végre felfedezte a szatócsboltban hervadó vénkisasszonyt s a kisvárosi vargát? Vajon bűnül róható-e fel az úri társadalommal szemben, hogy a péknében is meglátta a finomat, a törekenyt, a szenvedőt? Hogy vállára vett egy egész kültelki uccát mindenestől, odateregette az „urak” asztalára: nézzétek, ennyi szomorúság, ennyi gyámoltalanság, ennyi képmutatás, ennyi letörés, ennyi hősies nekirusgaskodás található a porban, a szegénységben, a kultúrátlanságban, vagy ami ennél is rosszabb: a félműveltségben. Az ő bűne-e vajon, hogy ebben a kicsi és lenézett társadalomban itt-ott felbukkan az „úr”, a piperkőc, a símbeszédű, a kéjvágyó, a rabló és tragédiák és vér és félrecsúszások és könnyek maradnak mindig elegáns szabású cipője nyomán?

Azt mondják, a realizmusnak, az erkölcsrajznak Bródy Sándor vívott ki polgárjogot a magyar irodalomban. Petelei Istvánt egyszerűen elfelejtik. Pedig ő volt az úttörő. De Petelei a magyar irodalomtörténetben egy kicsit mindig úgy szerepel, mint outsider paripa a lóverseny tudósításokban. „Futottak még” — csakhogy éppen nem írják le róla.

Az emberek egymást állították meg a pesti uccán, mikormég élt s mikor egy-egy új könyve megjelent:

— Olvasta-e az Árva Lottit?

És az emberek siettek őt elfelejteni, mert nem látogatta őket az irodalmi kávéházakban, mert nem íratott róluk a lapjában öles reklámcikkeket. Mikszáth bezzeg rendes tarokkpartnere volt magának a „Generális”-nak s folyósói karcolataiból az egész politikára éhes közvélemény tudhatta, hogy milyen jóban van azzal a Beőthy Aldzsival s a többi született méltóságosokkal és rangbéli kegyelmesekkel.

Petelei pedig az ő *uccája* lakóival volt jóban s tovább a szelíd Bese-völgy virágaival, a havasok ragyogó reggeleivel, egyetlen asszonyával s a gyalujával és a hegedűjével.

Vidéki író volt. Eltemettetett. Hiába hozták ki a könyveit előkelő fővárosi kiadók. Hiába mutatták meg értékeit a Szana Tamások, Ambrus Zoltánok, az igazi írókat igaz művészetéért megbecsülők: Petelei meghalt, mielőtt sírba szállott volna. Még kegydíjra sem szorult rá, mint ama másik nagy magános, morózus öreg, akit csak akkor kezdtek észrevenni, mikor kegyeket gyakorolhatott vele szemben a kis senkik hada. Mert Petelei inkább volt Galliában első, mint Rómában második.

*

Vidéki fró volt-e hát? Vidéki volt-e a szónak devalváló értelmében?

Vidéki fró volt-e Flaubert, mert croisseti magányát nem cserélte fel Párizs kíváncsijaival? Vidéki volt-e Arany János, mikor Szalontán életet adott Toldinak? Vidéki volt talán Berzsenyi, aki csak egyszer jutot el életében Pestre? Vidéki Gárdonyi Géza, akit a csömör költöztetett vissza az egri szőlők aljába?

„Egyetlen érdekünk ez ország rész érdeke” — írta Petelei, a publicista, 1886-ban, új lapjának programjával.

„Minél több helyt gyúlnak ki a tüzek az oltáron, annál nagyobb lesz a világosság.” Ezt az Erdélyi Irodalmi Társaság alapítására felhívó cikkében olvashatjuk.

Petelei nemcsak születési helye és munkatere révén, de egész lelki alkatában az az fró típus volt a múlt század nyolcvanas éveiben, amely most van újra kialakulóban. *Erdélyi fró volt.* Erdélyi frónak is az a klasszis, mely egyszerűen mozog kora európai frószelemeivel.

Odakinn Európában a hetvenes évektől számítják a realizmus igazi fénykorát. A magyar irodalomban ugyanekkor még mindig a zseni fegyverzetében tündöklő nagy idealista-romantikus, Jókai az egyeduralgó. Még a kortárs Mikszáth is szívesen idealizál, nemkevésbé a poézis területén, a másik elhomályosíthatatlan nap, az öreg Arany. A külföldiek közül is legszívesebben a romantikusokat: Hugót, Byront, Puskit olvassa az akkori közönség.

Erdély rezonált akkor is először a már nem nagyon új nyugati hangokra. Petelei, aki még csak realista és Tolnai Lajos, aki egyenest a naturalizmus húrjai közé csap.

A pesti divatregényben ezidőben az öreg Dumas és Ohnet, de még inkább a német szentimentális románok mintájára grófok és hercegek hódítanak s vesznek diadalt polgárleányok érényein, avagy megfordítva: polgárleányok bilincselik magukhoz a távolról csodált és irigyelt nagyurak szívét.

Erdélyben, Petelei novelláiban, elhervadnak és az Oltnak mennek a polgárleányok az előkelő csábítók hitványsága miatt. Az egyik ilyen figurát éppenséggel a sánta, ügyefogyott szolgálgegy köpüli vérbe.

Más világ ez és az átlagolvasónak — cseppet sem szimpatikus világ. Mert nem hazudik. Nem keni el az élet valóságízét, nem cukrozza meg a tragédiát a happy end-ért.

És csodálatos, Peteleinek, a kormánypárti lap szerkesztőjének, a már tekintélyes nevű frónak sohasem jut eszébe, hogy Jókai és Mikszáth mintájára kinézzen magának egy kormánypárti kerületet s hogy írói nép-szerűtlenségét a politikus olcsóbb eszközeivel népszerűséggé változtassa át. Pedig a magyar glóbuszon akkor politikusnak lenni minden volt, vagy majdnem minden. Irónak lenni pedig: semmi, vagy a semminél is kevesebb.

Petelei ehelyett, míg küzdő erővel és egészséggel bírta, megmaradt a kolozsvári kormánylap szerkesztőjének, de mindenekfelett: erdélyi embernek. Idézett beköszöntőjének van még egy figyelemreméltó passzusa:

„A fegyverek egyike, melyet átveszünk, hogy tiszta kézzel forgassuk az erdélyi részek javára: az igazi liberalizmus. Ez az ige százados hagyománya az erdélyi részek magyarságának.”

Az akkori magyar kormányoknak sem volt mindig szívügye Erdély. Az elhanyagolt erdélyi ügyeket panaszló hangok állandóan ott kísértettek a budapesti napisajtóban, akár csak mostanában a — bukarestiben. Nyilvánvalóan nem a kormány szájafeje szerint beszél hát Petelei, mikor beköszöntőjében felsorolja mind az erdélyi sebeket, melyek elkötésre szorulnak. Helyet kínál minden panasznak, „gondos ügyelettel, szabadon. Beszéljük meg szükségleteinket, tárjuk fel a hiányokat.”

Szépirodalmi írásaiban csak önmagához következetes, mikor liberális, sőt — demokrata. Hiszen erdélyi. Azonfelül pedig kereskedő-család gyermeke, akit nem fűznek semmiféle kötelek a történelmi osztályokhoz. És ő, ahelyett, hogy annyi mások példáján okulva fölfelé kapaszkodna, szemével inkább a mélységek, a kisemberek, az elhagyatottak, vagy éppen elnyomottak sorsa felé fordul. Olcsó babérokot itt is szerezhetne, ha hízelegne a mélységek lakóinak. Ha nyomorukat kimosdatná, ha beszédüket szalonképesse magasztalná. De ennél többet ad nekik: szereti őket. Szereti és szánja őket. Meglátja orcájukon az isten képére formált ember jegyeit. Patakit, a csizmadiát, a lutriszámokat álmodó Klasszit, a szabót, Urr Jóskát, a szegény letört gavallért, akit szerelmi bánata húz le a fertőbe, az édesanyát, akinek öreg napjaira nem marad egyéb kitagadott fiából, csak az inségbe jutot színész-ő-szerető: ő, mennyire szereti, hogy sajnálja, hogy simogatja. Hiszen jók ők mindnyájan, de a kereszt, a láthatatlan kereszt egyszer csak odarajzolódik tetőtlen kontúrokkal a válluk fölé és nyomni kezdi őket, legtöbbszörüket a züllés, vagy az önkéntes halál felé.

*

Költő volt Petelei, ha tán egyetlen verssort is nem írt le soha. És erdélyi költő volt, aki népe kis problémáit nem dobta el magától, hogy mondén alakokkal népesítse be a szalonokat és budoárokat s hazug előkelőséggel kápráztassa a varrólányokat. Költő volt, aki szíve vérével írt és sohasem elégedett meg azzal, hogy csak a rutinját játszodtassa.

— Az erdélyi irodalomnak — mondotta pedig nemrégem nekem a Lipótváros talajából ideszakadt valaki — van egy súlyos hibája. Mondhatnám: a szegényszag érzik rajta. Az íróknak nincs horizontjuk, legtöbbszörük talán sohase szívott nagyvárosi levegőt. Csak azt látják, ami körülöttük van s úgy írnak, mintha az írás művészetének számukra nem is léteznének százados hagyományai, eredményei. A könnyedség, a lendület, az *esprit* hiányzik az írásaikból. Hiába: a pesti szellemességnek nincs párja . . .

Hát ebben az értelemben is erdélyi író volt Petelei István. Megvolt a műveltsége, az érdeklődése, de a horizontja hiányzott. Ám én ezt némiképpen inkább

erénynek tudnám be, mint fogyatéknak. Az ortodox oroszok, a Gogolyok és Dosztojevszkijek művészi törekvésének a mását látom abban, hogy a mai erdélyi magyar irodalmi kultúra is a horizontális szemlélet helyett inkább a *vertikális* választotta és ebben tudva-tudatlanul *ősenek vállalja Petelei Istvánt*. A könnyedség, az esprit hadd maradjon a világvárosi írók megnyilatkozási formája. Noha azok közül is az igaziak, a mélyek, az élet komponenseit biztos kézzel átfogók, magyarán: a *primer tehetségek*, Shakespeareen elkezdve, Goethén, Balzacon, Kemény Zsigmondon, Madáchon, és az orosz nagyokon keresztül, ebben a könnyedségben csak az olcsó, divatsikerek eszközét látták s ha itt-ott méltányolták is, maguk inkább nem éltek vele.

A könnyű élc és a finom, könnyes humor: az kettő. Lám, Peteleinek volt *humora*. Híres Szunyog-tárcái egy országrész orcáira varázsoltak hetenként mosolyt, de hahotát soha. Maga Petelei mintha még ezt a kedvrederítő tónust se tartotta volna magához méltónak. Humoros tárcáiból egyetlen-egyet sem vett fel köteteibe, pedig ezzel népszerűsége bizonyára megtízszereződött volna. Az Erdélyi Irodalmi Társaság, melynek alapítója volt s amely kétkötetnyi posthumus-novelláját kiadta, testes kötetet válogathatna össze a Szunyog-tárcákból is, hogy egy csapásra újból Petelei felé terelje az érdeklődést. Ezzel nemcsak kegyeletes kötelességet róna le a Társaság nagy alapítója iránt, de jó szolgálatot tenne a mai erdélyi irodalomnak is. Megmutatná, hogy az igazi művész írása, lett légyen bár gyökeresen „erdélyi író”, évtizedek múltán is üde frissességgel mosolyog az olvasóra. És akkor ráocsudnának a „szomorú” Petelei-írások nagy szépségeire is.

*

Még egy oka lehet talán annak, hogy Petelei népszerűsége nem nő egyenes arányban a holta után eltelt esztendőik számával. Talán az, hogy főművei novellák. Hosszabblelegzetű elbeszélése is alig van három-négy, regénye épenséggel nincs. Hacsak azt a regényes korrajzot nem számítjuk regénynek, mely életében könyvalakban meg sem jelenhetett s halála után is csak igen korlátolt példányszámban. Pedig, ha lüktető irodalmi centrumban jelenik meg az *Egy asszonyért*, bizonyosan a meglepetés erejével hatott volna sajtóra, közönségre egyaránt. Móricz Zsigmond egyik történeti drámájában, a *Vadkan*-ban, fel is használta ezt a pompás, vad-romantikájú témát, talán más forrásokra támaszkodva, talán tudatosan. Más visszhangja, tudtommal nem támadt, az alkalmatlan helyen és időben megjelent regénynek s így a kritika sem mérhette le Peteleit, a regényíró.

A szerényen rajznak nevezett Petelei-novellák valójában: balladák, prózaban. Azzá teszik az előadás lüktető menete, clair-obscurbe állított alakjai, melyeken alig csillan meg itt-ott egy kis napsugár. És balladás a nyelve, ez a csupa-zene nyelv, mely nem hangsúlyozza ki a tájbeszédet, de nem tud nem-er-

délyi lenni. Ott van az erdélyiség a mondatszerkezeteiben, a szavai színében és összerakásában. „A szegleten, mely a Marosra néz, Boglán lakik, a vén rác.” „. . . *Ügyel és vár.*” Másutt azt írja: „S a napok *odalesznek.*” (Sarok helyett szegletet, figyel helyett ügyeltl csak erdélyi ember ír. A napok csak nálunk „lesznek oda.” Más magyar vidéken — *elmúlnak.*)

Ezt az előadásmódot (a Sipos Domokosé és néhol a Berde Máriáé emlékeztet rá) fokozza fel, ha lehet még jobban, regényes korrajzában Petelei. Sziluettek surrannak előtted, neszek verődnek a füledhez, kálomista prédikátor mennydörög a zsoltárok nyelvén, szerelmesek ejtenek egy-két futó szót s mire a zenekar valamennyi hangszere eljutna a fortisszimóig, az író melankóliás sóhajjal abbahagyja a dirigálást. „S a napok *odalesznek.*”

Sohasem mond többet, mint kellene. Inkább szűkszavú. Nem lobognak ki belőle a tirádák, mint Jókaiból. Szeret sejtetni, szereti rábízni a többit az olvasó képzeletére. A közönség azonban Jókaikhoz szokott, a ragyogó mondatokhoz, a napfényes utakhoz s most Petelei el-elvesző erdei ősvényén vezet, ti, olykor holdfénynél, de néha felhők mögé rejti arcát még a hold is.

Biztos kezű volt, biztos szavú és ökonomikus, mint minden igazi művész. Az új erdélyi magyar irodalom büszkén vallhatja legelső s egyik legnagyobb felmenő rokonának. Ő is azt akarta, amit mi, ő is *azt csinált, amit mi:* irodalmat Erdélyben. Hogy mentől több oltáron égjenek a lángok. Csak a körülmények voltak mások s ha merném, kimondanám, hogy irodalmi élet kifejlődése szempontjából a mi körülményeink talán még kedvezőbbek.

Ha valaki, ő biztosan megérdemli tőlünk az emléktáblát s a fenntartás nélküli elismerés koszorúját.

Erdélyi Helikon (Kolozsvár), 1928. szeptember, 325—329. oldal